

42. Там само. – Т. 4. – С. 80; Т. 7. – С. 216.
43. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1, 1657 р. – Од. зб. 19. – Арк. 2 – 4, 9 – 13; АЮЗР. – Т. 15. – С. 17 – 18.
44. Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/1. – Арк. 256, 263, 265, 269, 290.
45. АЮЗР. – Т. 15. – С. 202–203; Т. 7. – С. 203–204; Барсуков А. Род Шереметевых. – СПб., 1888. – Кн. 5. – С. 37–40.
46. РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 12/2. – Од. зб. 602. – Арк. 101–102, 150.

Інна Бурда
(м. Київ)

ПРОБЛЕМА ЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМІВ У ВИСТУПАХ ДЕПУТАТІВ ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

Розглядаються проблеми єврейських погромів у Російській імперії під час революції 1905 – 1907 рр., обговорення депутатами Державної Думи подій у Білостоці та їх оцінка ситуації.

Рассматриваются проблемы еврейских погромов в Российской империи во время революции 1905 – 1907 гг., обсуждение депутатами Государственной Думы событий в Белостоке и их оценка возникшей ситуации.

Питання єврейських погромів у Російській імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і сьогодні не мають остаточної оцінки істориків з приводу причини їх виникнення. Відомо, що погроми мали риси стихійності, але з іншого боку існувала і рушійна сила, яка часто діяла проти євреїв не боячись влади. На початку ХХ ст. урядовці стверджували, що єврейські погроми – це не що інше, як гнів народу, який незадоволений економічною діяльністю євреїв. Проте, під час засідань першої Державної Думи, коли відбувся один з найбільших погромів того часу у м. Білосток, депутати виступили на захист прав єврейського народу і намагалися довести, що саме влада несе відповідальність за єврейські погроми.

Сьогодні перед історичною наукою постає завдання з'ясувати основи міжнаціональних протиріч, щоб уникнути національних конфліктів. Саме тому порушена автором проблема є особливо актуальною.

У статті на прикладі Білостоцького погрому розглядається позиція щодо єврейських погромів представників різних політичних партій та станів, а також протиправні насильницькі дії проти євреїв у зазначений період.

Єврейське національне питання 1905 – 1907 рр. на сьогодні є темою, яка потребує ґрунтовної наукової розробки. Становище єврейського народу довгий час замовчувалося не лише у Російській імперії, а і у радянський період. Питання рівноправності єврейської нації у Російській імперії піднімалося у роботах Ю. Гессена [1], Я. Борисова [2], В. Коссовського [3]. Усі вони були покликані довести, що, надавши громадянські права єврейському народу, Російська імперія не ослабне, а зміцнить свої позиції на міжнародній арені. Історіографія єврейського питання також представлена роботою І. Бікермана «Черта єврейской оседлости» [4], у якій

розкривається безправне становище євреїв з початку появи законів щодо територіального обмеження для проживання.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. тема єврейського питання у Російській імперії розглядається під кутом нового погляду. Ф. Кандель у книзі «Очерки времен и событий из истории российских евреев» [5] та О. Солженицин «Двести лет вместе» [6], глибоко та об'єктивно дослідили питання становища євреїв у Російській імперії.

Проблема міжнаціональних відносин у Російській імперії викликає інтерес і у зарубіжних істориків. Наприкінці 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися нові праці, у яких науковці почали досліджувати питання сутності націоналізму, національних рухів та взаємовідносин між націями. Так, у 1999 р. у Москві вийшов проблемно-тематичний збірник «Нация и национализм» [7], який вміщував статті зарубіжних вчених щодо розвитку національних рухів у Росії. У 2000 р. було перекладено на російську мову книгу австрійського історика А. Каппелера «Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад» [8], де автор охарактеризував сутність національних рухів у Російській імперії.

Не дивлячись на те, що питанню єврейських погромів присвячена значна кількість наукових доробок, проблема обговорення Білостоцького погрому депутатами Державної Думи не мала повного та об'ємного розкриття. Аналіз джерел і публікацій доводить, що тема є досить складною і має діаметрально протилежні свідчення та оцінки. Наведемо основні точки зору, які сформувалися в історіографії щодо єврейських погромів. Наприклад, Я. Борисов у своїй праці «Кому нужны погромы?» звинувачував у єврейських погромах чорносотенні організації, які окрім відкритих антиєврейських заяв, намагалися втримати у державі старі порядки і не допустити нових [9]. Такої ж думки притримується і сучасний дослідник В. Волковинський, який стверджував, що «хрещеним батьком» чорносотенних організацій був директор Департаменту поліції, Міністр внутрішніх справ Росії В. Плеве, який на початку ХХ ст. формував монархічні дружини. На думку автора, В. Плеве сподівався направити гнів та невдоволення народу на євреїв, тим самим відвернувши його від існуючого режиму [10]. Саме погроми у квітні 1881 р. на Півдні Росії, а далі у травні цього ж року, які охопили Київську та Подільську губернії, стали наслідком царської антиєврейської ідеології. Слід зазначити, що сам імператор Микола II вважав, що єврейські погроми обумовлені революційною діяльністю євреїв. На його думку, 9/10 у революційному русі становлять євреї, що і спричиняє народне незадоволення. На думку автора, імператор приводить невірні дані щодо числа євреїв у революційних рухах. Автори праці «Евреи и русская революция» свідчать, що за політичні злочини на початку ХХ ст. лише 30% заарештованих були євреї [11]. Однак слід зауважити, що у порівнянні з населенням Російської імперії євреї не могли становити реальної загрози правлячому режиму. До цього ж хотілося привести слова літератора М. Гершензона, який вважав, що погроми організовані нижчими прошарками міського населення. Він писав: «... нам не лише не можна мріяти про об'єднання з народом, – боятися ми його повинні більше за усі страти влади і благословляти цю владу, яка одна своїми штиками і тюрмами ще огорожує нас від ярості народної» [12].

Протилежну точку зору мав К. Каутський. У своїй роботі «Еврейские погромы и еврейский пролетариат» він не відкидав думки про те, що саме народні маси, доведені до відчаю, піднімали бунти і влаштовували погроми, але влада могла їх спровокувати. До того ж автор наголошує, що погроми та побиття євреїв були єдиним народним рухом, який був дозволений російським урядом. Причиною такого ставлення до євреїв, пояснює К. Каутський, була їхня відособленість від основної маси населення [13].

Основним джерелом даної статті є Стенографічні звіти Першої Державної Думи, де опубліковано виступи депутатів на засіданнях та обговорення офіційних запитів до міністерства.

Перш ніж перейти до аналізу виступів депутатів Державної Думи з приводу подій у Білостоці, слід зазначити, що її відкриття було новим явищем для Російської імперії. Майже усе населення слідкувало за її засіданнями та постановами. Тому негативна реакція депутатів на єврейські погроми і осуд подій було вкрай важливим на той час для формування суспільної думки по відношенню до євреїв, яка знаходилась під впливом згубної пропаганди російських шовіністичних організацій.

Нагадаємо, погром у Білостоці тривав три дні – з 1 по 3 червня 1906 р. і за офіційними даними мав такі наслідки: вбитих неєвреїв – 11 чол., євреїв – 73 чол., поранених неєвреїв – 23 чол., євреїв – 82 чол., розгромлено 111 будинків, 3 заводи, 120 торгових приміщень, 118 квартир, з них 11 неєврейських. Збитків, за оцінками постраждалих, нанесено на суму 400 тис. крб. Однак, за іншими свідченнями вбитих було 120 чол., а поранених 200 чол. Царська влада намагалася відвести від себе підозри. У офіційних документах говорилося, що у Білостоці за період з лютого по серпень 1905 р. було вбито і поранено 11 поліцейських, що призвело до введення у місті надзвичайного стану. А з 1 березня по 1 червня 1906 р. було викрито 45 терористичних актів, учасниками яких, у більшості, була єврейська молодь [14].

Зупинимося коротко на подіях самого погрому. На 1 червня 1906 р. у місті була призначена процесія православного хресного ходу на честь возз'єднання уніатів та процесія католиків «До Божого тіла». Незадовго до цих подій євреї були звинувачені у вбивстві поліцмейстера П. Деркачова, який, між іншим, вважався у місті захисником єврейського народу. Цей факт підтверджується бажанням єврейської общини покласти на його могилу вінок, що у свою чергу викликало негативну реакцію у влади. Так, помічник поліцмейстера Шеметов при свідках погрожував євреям погромами.

У звинувачувальному акті стверджувалося, що погром виник у результаті нібито обстрілу євреями хресного ходу і навіть було кинута бомба. Але дещо по іншому вимальовувалася картина цих подій «Комісією по слідству незаконних дій посадових осіб», яка брала до уваги опитування значної кількості свідків. Аналізуючи свідчення, Комісія прийшла до висновку, що саме місцева влада була організатором погрому, причому за підтримки військових: по-перше, ще до погрому було поширено прокламації антиєврейського змісту, а саме про те, що євреї йдуть проти царя; по-друге, вбивство П. Деркачова було провокацією з одного боку – щоб викликати злість до євреїв, а з іншого – помстою за його лояльне ставлення до євреїв; по-третє, свідчення говорять, що під час заворушень солдати та погромники діяли спільно [15].

Події у Білостоці змусили депутатів Першої Державної Думи поставити на обговорення єврейське національне питання у парламенті, відкрито заявивши про існування цієї проблеми у Російській імперії. За підписом 49 депутатів у Думу надійшла заява про необхідність надіслати запит Міністру внутрішніх справ щодо цих подій. У своєму зверненні депутати наголошували на невідкладності з'ясування причин погрому [16].

Більшість депутатів були обурені подіями у Білостоці, про що свідчать їхні виступи. Одним з перших, хто запропонував визнати це питання невідкладним, були депутати кадетської фракції. В. Набоков (м. Санкт-Петербург), Ш. Левін (м. Вільна), які у своїх виступах говорили, що російське суспільство виховується на поглядах громадянської нерівності і від цього єврейське населення постійно страждає. Всю провину за цей погром депутат Жуковський (Гродненська губернія) перекладав на чорносотенців. Депутат С. Рижков (Катеринославська губернія), який належав до «групи вільнодумців», висловив недовіру відносно того, що погром є результатом міжнаціональної ворожнечі і уряду, який нібито не може їх припинити [17]. Депутат групи «демократичних реформ» М. Ковалевський підкреслив, що настав слушний момент зрівняти усіх громадян перед законом, незалежно від їхньої національності та релігійної приналежності [18]. О. Аладьїн, депутат «трудової групи» і депутат С. Котляревський (Саратовська губернія) стверджували, що таке становище євреїв є

недопустимим. У ситуації, яка склалася, за їх словами, потрібно звинувачувати уряд, але ні в якому разі не російський народ [19]. Різні за політичними переконаннями депутати у своїй більшості притримувалися спільної думки по відношенню до єврейського погрому.

На чергових засіданнях, під час обговорення поточних питань, депутати неодноразово поверталися до обговорення подій у Білостоці. Виступ депутата С. Розенбаума (Мінська губернія) був спрямований на захист прав єврейського населення. Він намагався довести присутнім, що вирішення єврейського національного питання є принциповим для російського народу, адже поки воно не буде вирішено, Російська імперія не зможе поставити себе на один рівень з високорозвиненими державами [20]. С. Розенбаум вимагав від імені усього єврейського народу відмінити обмежуючі закони щодо євреїв і проголосити рівноправність. Депутат Ш. Левін підтримав думку С. Розенбаума. Він говорив, що єврейське питання вирішено в усіх цивілізованих країнах світу, і якщо справжні патріоти бажають поставити Росію на один з ними рівень, то довго вирішувати його не потрібно. За його словами, одна стаття закону може покласти край усім віковим нашаруванням, непорозумінням у єврейському питанні [21]. Депутат Є. Щепкін (м. Одеса) підтримав виступи єврейських депутатів, а також додав, що відсутність рівних прав з іншими громадянами Російської імперії штовхає єврейський народ на шлях революції та анархізму. Щодо погромів, то Є. Щепкін стверджував, що це є не що інше, як наступ урядових сил проти інтелігенції, який і надалі будуть організовувати, доки це вигідно уряду. Його пропозиція зводилася до прискороного вирішення єврейського питання без довгих обговорень [22]. Депутат Ф. Кокоскін підтримав Є. Щепкіна і у своєму виступі також запропонував прийняти закон про рівність прав усіх громадян як можна швидше, тому що цього вимагають умови часу [23].

22 червня 1906 р. було заслухано доповідь Комісії, яка займалася розслідуванням подій у Білостоці. Доповідач депутат М. Араканцев, повідомляв, що єврейський погром був спланований місцевою владою за підтримки урядових збройних сил [24]. За його словами, військо на момент погрому було приведено у повну боєготовність. На основі свого розслідування та опитування свідків, комісія прийшла до такого висновку: по-перше, ніякої племінної, релігійної та економічної ворожнечі між християнським і єврейським населенням міста Білосток не існувало; по-друге, неприхована ворожнеча до євреїв існувала лише у поліції і навіювалася війську на ґрунті звинувачення євреїв у приналежності до визвольного руху; по-третє, погром був підготовлений заздалегідь і про це було відомо як адміністрації, так і самому населенню; по-четверте, привід до погрому був також підготовлений, переданий місцевою владою і тому не може розглядатися як спалах релігійного або національного фанатизму; по-п'яте, дії військових і цивільної влади під час погрому є дійсним порушенням уставу та закону. За словами доповідача, це був спланований розстріл мирного єврейського населення, не виключаючи жінок та дітей, під виглядом придушення революції. Ніяких революційних дій як натовпу, так і окремих осіб, які б дали поштовх для застосування сили, не встановлено. До того ж цивільна і військова влада поводити себе бездіяльно, чим сприяли погрому, а в окремих випадках під прикриттям нижчих агентів брала у ньому участь. І останнє, офіційні звіти щодо причин, приводу і ходу подій (постріли у військових та християн, революційні виступи і т.д.) не відповідають дійсності [25]. Комісія пропонувала Думі зробити запит Міністру внутрішніх справ і військовому міністру з приводу того, чи було відомо їм про хід цієї справи і чи будуть покарані винні. Депутати, повернувшись з Білостоку, були вражені подіями, які там відбулися і у своїй доповіді поставилися досить жорстоко до уряду, тим самим знявши з єврейського населення усі підозри.

Наступні засідання, які були присвячені обговоренню подій у Білостоці, паралельно з обуреннями перепліталися з вимогами відставки правлячого уряду та

встановлення автономного устрою у державі. Думка щодо причетності правлячих кіл до єврейських погромів у депутатів підтвердилася тоді, коли у своїх виступах народні представники почали приводили приклади єврейських погромів у різних місцевостях, відмічаючи схожість між ними. Депутат Є. Щепкін привів приклад погрому у Одесі, який проходив за такою ж схемою, як у Білостоці. Схожість погромів останніх років відмічав депутат Г. Зубченко. Він стверджував, що на Київщині погроми підтримувалися не лише місцевою владою, а і засобами масової інформації (наприклад, заклики у газеті «Киевлянин»). Такої ж думки притримувалися у своїх виступах депутати Макушин (Томська губернія), депутати з українських губерній І. Шраг, Ф. Штейнгель, які наголошували, що національної нетерпимості між українцями та євреями ніколи не було. Подібність усіх погромів відмічав і депутат Якубсон (Гродненська губернія), висуваючи припущення, що вони направлені на припинення революції [26].

Обговорення єврейського питання досить швидко переросло у конкретні пропозиції щодо врегулювання конфлікту. Депутат А. Сонгайло пропонував окремо від доповіді імператору про події у Білостоці, яку представив Прем'єр-міністр П. Столипін, скласти власний звіт і висновки відносно цих подій. Щоб запобігти продовженню погромів у інших місцевостях імперії, депутат С. Джапарідзе (Кутаїська губернія), представник соціалістичної фракції, вніс таку пропозицію: «1) відправити членів Державної Думи на місця, яким найбільше загрожує небезпека погромів; 2) закликати населення дати відсіч національному цькуванню, яке розпалюють вороги народу і домагатися повного зрівняння у правах усіх національностей; 3) нагадати солдатам і офіцерам, що їх обов'язком є захист населення від нападів озброєних банд; 4) затаврувати ганьбою перед усім російським народом винних у Білостоцькому погромі» [27]. Пропозиції депутатів так і не були розглянуті у парламенті через припинення його роботи, проте продемонстрували уряду рішучість парламентарів протистояти свавіллю, яке існує у державі по відношенню до пригнічених націй.

Слід зазначити, що не всі депутати притримувалися думки негайного проголошення у державі національної рівності. Депутат князь М. Волконський пропонував Державній Думі не поспішати з вирішенням єврейського питання, яке, за його словами, навіть у Європі остаточно не вирішено, тим більше, що у Росії проти нього існують певні упередження [28]. Не розуміли проблеми і селяни, особливо з російських губерній. Більшість з них вважали, що урівнювати у правах можна лише ті народи, які мають власну історичну територію. Євреїв вони до цієї категорії не відносили. Навіть депутат О. Аладьїн, який був досить активним під час засідань Першої Державної Думи і чий виступи носили демократичний характер, ні в одному із своїх виступів не торкнувся вирішення національного питання [29]. На наш погляд, селяни російських губерній на той час не усвідомлювали потреби надати рівні права недержавним народам імперії, як політичні, так і національні.

Чутки про те, що до погромів причетна влада, були поширені серед населення багатьох регіонів. Значного розголосу вони набули після опублікування у газеті «Речь» статті поліцейського чиновника статського радника Макарова. У ній автор повідомляв, що у Петербурзькому управлінні поліції влаштована таємна типографія, якою завідує жандармський офіцер М. Коммісаров. Саме там, за його словами, друкувалися прокламації, які своїм змістом закликали до фізичної розправи над євреями, робітниками і тими освіченими людьми, яких влада відносила до революціонерів. Реакцією на таку інформацію став запит депутатів Першої Державної Думи Міністерству внутрішніх справ, підписаний 81 депутатом. Однак цілий місяць як на нього, так і на запит, пов'язаний з подіями у Білостоці, не було відповіді. І лише 8 червня 1906 р., на останньому засіданні Думи, П. Столипін виступив перед депутатами. Свою доповідь Міністр внутрішніх справ розпочав з фактів, які виправдовували поведінку поліції. Він заявив, що інколи маніфестанти першими

відкривали вогонь по представникам влади. Отже, підсумовував доповідач, поліція загалом діяла правильно і ніякого насилля до населення застосовано не було. Міністр внутрішніх справ зауважив, що у такій неспокійній для країни час без помилок обійтися неможливо [30]. Така позиція могла бути пов'язана з одного боку, з врахуванням думки самого імператора, а з іншого – революційні заяви депутатів проти уряду налаштовували владу на відповідні заходи і працювати з такою Думою правлячі кола не збиралися.

Відповідь Прем'єр-міністра не задовольнила запиту депутатів. Депутат князь С. Урусов (Калузька губернія) вирішив дати остаточну оцінку організації погромів. На період 1903 р., коли відбувся погром у м. Кишиневі Бессарабської губернії, він займав посаду губернатора. Депутат заявив, що цей погром, як і інші у Російській імперії, були організовані владою, причому по одній і тій самій схемі. По-перше, погрому завжди передують чутки про його підготовку, які супроводжуються прокламаціями, одноманітними по стилю і змісту, що підбурюють народ, та появою так званих буревісників – мало кому відомих представників немісцевого населення. Далі, офіційно вказаний при виникненні погрому привід виявляється хибним. По-друге, у діях учасників погрому спостерігається, певною мірою, спланованість, яка виключає випадковий характер їхніх дій. Учасники погрому діють ніби відчуваючи свої права і не бояться бути покараними. Коли це відчуття у них зникає, погром припиняється швидко і легко [31]. С. Урусов підсумував, що в усіх погромах відчувається однорідність якоїсь організації та їх спланованість.

Після виступу депутати погодилися, що погроми мирного населення у Російській імперії мають ознаки загальної організації, з відвертою участю у них представників влади. Члени Державної Думи прийшли до висновку, що уряд не розуміє ситуації, яка склалася у державі, а тому не може вивести її з кризи. Вони постановили: «...лише негайна відставка правлячого міністерства і передача влади кабінету, який буде користуватися довірою Державної Думи, зможе вивести країну з тяжкого і швидко наростаючого хвилювання» [32]. Однак це рішення не мало ніякого практичного значення. 8 липня 1906 р. Перша Державна Дума припинила свою роботу.

9 липня 1906 р. Микола II видав Маніфест, який сповіщав населення про припинення її діяльності. У документі вказувалось, що народні представники замість законодавчої роботи відхилилися у область, яка не була у їхній компетенції, а саме: «...почали розслідування дій поставлених від нас місцевих влад, вказуючи нам на недосконалість Законів, зміна яких може бути здійснена лише нашою монаршою волею, і до дій явно незаконних, як звернення від імені Думи до населення» [33]. У маніфесті депутатів звинувачували у тому, що саме такі протизаконні дії призвели до селянських бунтів, пограбувань та непокори владі у країні.

Підсумовуючи, слід сказати, єврейське національне питання у Першій Державній Думі окремо не обговорювалося. Майже усі депутати, у тому числі і представники єврейського народу, поєднували його з вирішенням питання про рівність прав усіх громадян імперії. Можна припустити, що це відбувалося у результаті впливу кадетської партії на депутатів-євреїв, у союзі з якими вони прийшли до парламенту. Однак, події у Білостоці загострили увагу депутатів на обговоренні єврейського питання. Проте, навіть після оголошення з трибуни Думи про криваву розправу над євреями, вони не змогли прийняти остаточного рішення, зосередивши свою увагу на питаннях обрання комісії та редакції запиту міністерству.

Деякі депутати від польських та українських губерній у своїх виступах намагалися поєднати вирішення єврейського питання з запровадженням автономного устрою у Російській імперії. Представники правих партій навіть пропонували не загострювати цього питання, щоб не йти на конфлікт з урядом. Отже, якщо оцінювати роботу Першої Державної Думи у загальному відношенні до єврейського питання, варто сказати, що лише невелика частина депутатів співчувала євреям і була готова

вирішувати їхні проблеми у парламенті. З іншого боку, події Білостоцького погрому змусили народних представників піти на більш сміливі заяви та дії, що остаточно скомпрометувало Першу Державну Думу перед імператором і прискорило час її розпуску.

Слід сказати, що скоріш за все частина населення брала участь у єврейських погромах, адже економічно євреї стояли вище за збіднілі прошарки, що викликало незадоволення останніх. Однак депутати різних політичних партій відкидали таку думку, у більшості підтримуючи доповідь С. Урусова. Це було пов'язано, у першу чергу, з відношенням до уряду і стало одним з чинників вимог відставки Кабінету міністрів.

Отже, однозначно оцінити причини єврейських погромів кінця XIX – початку XX ст. та визначити відношення суспільства до євреїв вкрай складно. Ці проблеми існували в різних площинах, а учасники мали різні цілі. Уряд намагався за допомогою погромів спрямувати реакцію народу в потрібному напрямку та «захистити» себе. Населення в стані постійної напруги та реакційних закликів демонструвало своє незадоволення соціально-економічною ситуацією, а самі євреї часто залишалися незахищеними з боку місцевої влади. Всі ці фактори ставали поштовхом до єврейських погромів.

Не дивлячись на те, що проблема єврейських погромів не була вирішена депутатами Першої Державної Думи, їм вдалося наголосити на даному факті, засудити учасників, хоча часто виступи були більш емоційними, ніж конструктивними. Створена депутатами Комісія у більшості висвітлювала ситуацію однобоко, перекинувши провину на владу. Проте, не дивлячись на явну безрезультатність діяльності депутатів в цьому питанні, актуальними залишаються пропозиції щодо рівності прав усіх національностей, а Білостоцький погром став певним каталізатором для таких заяв. Звичайно, це мало вплив, у першу чергу, на формування суспільної думки, так як робота парламенту висвітлювалася в періодичних виданнях, а значна частина депутатів були з селянського середовища.

-
1. Гессен Ю. О жизни евреев в России: записка в Государственную Думу. – СПб., 1906. – 135 с.
  2. Борисов Я. Кому нужны погромы? – СПб., 1906. – 16 с.
  3. Коссовский В. Вопросы национальности. – Вильна, 1907. – 108 с.
  4. Бикерман И. Черта еврейской оседлости. – СПб., 1907. – 51 с.
  5. Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев / Науч. ред. М. Кипнис. – Иерусалим, 1994. – Ч.3: 1883 – 1920 годы. – 337 с.
  6. Солженицин А. Двести лет вместе (1795 – 1995). – М., 2001. – 512 с.
  7. Нация и национализм: Проблемно-тематический сборник / Отв. ред. Миллер А.И. и другие. – М., 1999. – 220 с.
  8. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 2000. – 344 с.
  9. Борисов Я. Кому нужны погромы? – С. 5.
  10. Волковинський В.М. Організація великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 63 – 74.
  11. Евреи и русская революция: материалы и исследования / О. Будницкий (ред.-сост.). – М. – Иерусалим, 1999. – С. 4 – 5.
  12. Там же. – С. 4 – 5.
  13. Каутский К. Еврейские погромы и еврейский вопрос. – Б.м., 1906.
  14. Дело о погроме в Белостоке 1 – 3 июня 1906 года. – СПб., 1909 – С. 12.

15. Там же.
16. Государственная Дума. Стенографические отчеты. Сессия 1-я. – СПб., 1906. – Т. 2. – Стб. 952.
17. Там же. – Стб. 953 – 958.
18. Там же. – Стб. 957.
19. Там же. – Стб. 958.
20. Там же. – Стб. 1074.
21. Там же. – Стб. 1104.
22. Там же. – Стб. 1111.
23. Там же. – Стб. 1117.
24. Там же. – Стб. 1586.
25. Там же. – Стб. 1596.
26. Там же. – Стб. 1632.
27. Там же. – Стб. 1825 – 1826.
28. Семенюта П.П. Первая Государственная Дума, ее жизнь и смерть. В очерках и картинах. – СПб., 1907. – С 42.
29. Волынцев О. Речи А.Ф. Аладьина в первом русском парламенте. – СПб., 1906.
30. Заседание Государственной Думы 8-го июня. Запрос Думы и ответ министров о погромах. Изд. «Народное право» № 29. – М., 1906. – С. 15 – 16.
31. Там же. – С. 17.
32. Там же. – С. 32.
33. Переписка Николая II и Марии Федоровны (1905 – 1906 гг.) // Красный архив. Исторический журнал – Т. 22 (третий). – М. – Ленинград, 1927. – С. 153 – 209.

Інна Вановська
(м. Київ)

РОЗВИТОК КУСТАРНОГО БОНДАРСТВА В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Ознайомлює з географією кустарного бондарства та центрами його концентрації в Україні, основними рисами техніки і технології кустарного промисла.

Знакомит с географией кустарного бондарства и центрами его концентрации в Украине, основными особенностями техники и технологии кустарного промысла.

Українське кустарне бондарство має багатовікову яскраву історію та глибокі традиції. В наші дні воно залишається одним із найважливіших елементів національної культури, в якому відображаються світоглядні, господарські та естетичні уподобання українського народу. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. цей народний промисел належав до провідних галузей народного господарства України й задовольняв майже всі потреби її населення в різноманітних бондарських виробках. Поступово сформувалися національні, регіональні та локальні відмінності українського кустарного бондарства, які віддзеркалювала історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, культурні досягнення та естетичні запити українського народу. Саме тому детальне наукове вивчення історії українського кустарного бондарства, особливо на нинішньому етапі відродження національної культури постає актуальним завданням української історичної науки.